

О.Д. Кутателадзе*

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ПІДСТАВ ВИНИКНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ І ОБОВ'ЯЗКІВ

Виникнення цивільних прав та обов'язків пов'язують з юридичними фактами, тобто, визначеними законом обставинами реального життя, внаслідок наявності яких суб'єкти цивільного права стають учасниками цивільних правовідносин.

Визначення кола і характерних ознак таких обставин має важливе теоретичне і практичне значення, оскільки від визнання того чи іншого феномену юридичним фактом цивільного права залежить віднесення певних відносин, що виникли на його основі, до цивільно-правових, а отже і встановлення переліку тих норм цивільного законодавства, які підлягають застосуванню.

З врахуванням значення юридичних фактів, як категорії цивільного права, вони в минулому неодноразово були предметом дослідження цивілістів.

Зокрема, передусім, слід назвати ґрунтовну монографію О.О. Красавчикова, присвячену юридичним фактам у радянському цивільному праві¹. У цій праці детально досліджуються різні аспекти названої категорії, однак не можна не враховувати, що вона виконана на застарілому законодавчому матеріалі і відповідно до концепції саме радянського цивільного права, котра була істотно переглянута наприкінці ХХ ст.² Практично ті самі недоліки властиві й іншим дослідженням, виконаним радянськими правознавцями у ті часи³.

Що стосується вітчизняної цивілістики, то в ній спеціальні праці з цієї проблематики до останнього часу були практично відсутніми, хоча деякі питання поняття та сутності юридичних фактів та юридичного складу досліджувалися у працях із загальної теорії права⁴, а також розглядалися в підручниках та посібниках з цивільного права України⁵ і в коментарях до нового ЦК України⁶.

Таким чином, можна зробити висновок, що підстави виникнення цивільних прав і обов'язків та їхня специфіка у вітчизняній цивілістиці до останнього часу залишаються дослідженими недостатньо, що зумовлює доцільність спеціального вивчення відповідних питань.

Розглядаючи категорію юридичних фактів у цивільному праві України, передусім, варто звернути увагу на те, що вони можуть або залежати від волі учасника цивільних відносин, або можуть бути наслідком інших обставин, що не залежать від волі та волевиявлення суб'єкта цивільного права, однак породжують цивільні права та обов'язки в силу безпосередньої вказівки акта цивільного законодавства.

Слід зазначити, що ні ЦК України 2003 р., ні інші акти цивільного законодавства не містять якоїсь чіткої класифікації юридичних фактів за тими чи іншими ознаками. Не вказані в

© Кутателадзе О.Д., 2005

* адвокат, м. Одеса

¹ Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве. — М.: Госюриздат, 1958. — 171 с.

² Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. А.С. Довгерта. — К., 2000. — С. 13-16.

³ Исаков С.Б. Юридические факты в советском праве. — М.: Юрид. лит., 1984. — 144 с.; Данилин В.И., Реутов С.И. Юридические факты в советском семейном праве. — Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989. — 156 с.

⁴ Кикоть Г. Проблема класифікації юридичних фактів у сучасній теорії права // Право України. — 2003. — № 7. — С. 30-32; Чувакова А.М. Юридичний факт і юридичний склад // Актуальні проблеми держави та права. — Одеса, 2001. — Вип. 11. — С. 54-57

⁵ Цивільне право України: Підручник / Є.О. Харитонов, Н.О. Санахметова. — К.: Істина, 2003. — С. 76-81; Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасиво-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т. 1. — С. 88-91; Цивільне право України: Навч. посібник / За ред. Р.О. Стефанчука. — К.: Наукова думка; Прецедент, 2004. — С. 30-31.

⁶ Цивільний кодекс України: Коментар / За заг. ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко. — Одеса: Юридична література, 2004. — С. 20-22.

зазначених актах законодавства і критерії для таких класифікацій.

Разом з тим, як і в цивільних кодексах більшості країн, в ЦК України 2003 р. перелік юридичних фактів більшою чи меншою мірою конкретизований.

Аналіз підходів до такої конкретизації дозволяє встановити наявність у цивільному праві декількох рівнів встановлення підстав виникнення цивільних прав та обов'язків: загальний, спеціальний і окремий.

Так, загальний рівень встановлення підстав виникнення цивільних прав та обов'язків належить до загальних засад цивільного права і встановлюється безпосередньо у ст. 11 ЦК України. Це достатньо широкий перелік таких підстав, що є максимально наближеним до доктрини юридичних фактів взагалі.

Спеціальний порядок виникнення цивільних прав має підгалузевий або інституційний характер. Зокрема, підстави виникнення права власності вказані у ст. 324 ЦК України.

Окремо регулюється набуття прав на речі, що обмежені у цивільному обігу. Так, згідно з пунктом 2 частини 2 ст. 164 ЦК України, види об'єктів цивільних прав, що можуть належати лише певним учасникам обігу, або перебування яких в обігу допускається за спеціальним дозволом, визначаються у порядку, встановленому законом. Спеціально врегульовано також підстави припинення прав, зобов'язань тощо⁷.

Принципово важливим є правило, згідно якому цивільні права і обов'язки можуть виникати із дій осіб, встановлених актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не встановлені цими актами, але породжують цивільні права і обов'язки за аналогією. Таке рішення є характерним для приватного права, яким за своєю сутністю є право цивільне. Крім цього, слід підкреслити той важливий факт, що у ЦК України наголошується на відсутності вичерпного переліку підстав виникнення цивільних прав та обов'язків, тобто, цивільні права та обов'язки виникають не лише за наявності прямо зазначених підстав, але також і з інших юридичних фактів⁸.

Хоча частина 2 ст. 11 ЦК України містить, в цілому, достатньо традиційний приблизний перелік юридичних фактів, подібний до того, що був наведений свого часу у ст. 4 ЦК УРСР 1963 р., однак, разом із тим, акценти тепер у цій нормі дещо зміщені, зокрема, наголошується на тому, що підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, передусім, є:

- 1) договори та інші правочини;
- 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- 4) інші юридичні факти.

При цьому поняття "інші юридичні факти" охоплює такі різні категорії як правомірні дії (оголошення винагороди, рятування майна фізичної або юридичної особи, життя або здоров'я фізичної особи, діяльність в інтересах іншої особи без її доручення, наслідки дій в стані необхідної оборони та крайньої необхідності тощо), а також дії неправомірні (створення загрози виникнення шкоди, придбання або збереження майна за рахунок іншої особи без достатніх правових підстав тощо) дії.

До цього переліку належать також події, акти цивільного стану, положення актів законодавства, судові рішення тощо.

Це дозволяє зробити висновок, що перелік підстав виникнення цивільних прав і обов'язків, наведений у ст. 11 ЦК України, є лише орієнтовним і конкретизується у відповідних нормах Цивільного кодексу, що містяться, наприклад, у главах, присвячених наслідкам публічної обіцянки

⁷ Цивільне право України: Курс лекцій: У 6-ти томах / За ред. Р.Б. Шишки та В.А. Кройтора. — Харків: Еспада, 2004. — Том 1. Книга 1. — С. 140.

⁸ Гражданский кодекс Украины: комментарий (с изменениями и дополнениями по состоянию на 1 сентября 2003 г.) / Под общ. ред. Е.О. Харитоновна, О.М. Калитенко. — Х.: Одиссей, 2003. — Т. 1. — С. 32.

винагороди, рятування майна, життя або здоров'я, діяльності в інтересах іншої особи без її доручення, завдання шкоди, безпідставного придбання або збереження майна тощо (глави 78–83 ЦК України).

Крім того, необхідно додатково наголосити на тому, що підставами виникнення цивільних прав і обов'язків (юридичними фактами) можуть бути і такі обставини, котрі взагалі не згадані як у ст. 11 ЦК України, так і в інших його нормах.

Слід зазначити, що, хоча у ст. 11 ЦК України йдеться лише про підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, але вказані у ній обставини можуть також тягти зміну, припинення, призупинення цивільних правовідносин, що вже виникли та існують. Отже, точніше було б вести мову не про “підстави виникнення”, а про “підстави виникнення, зміни та припинення цивільних прав і обов'язків”⁹.

Відповідно до положень частини 2 ст. 11 ЦК України, у числі перших, підставами виникнення прав та обов'язків (так само, як і зміни та припинення останніх) визначено “договори та інші правочини”.

На другому місці вказано створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності.

Але, слід зазначити, що у якості підстав виникнення (зміни, припинення) цивільних прав і обов'язків можуть розглядатися лише такі результати творчої діяльності, які, по-перше, відповідають принципам моралі і гуманізму; по-друге, є такими, котрим, в принципі, можливо надати правову охорону; по-третє, є об'єктивно вираженими і доступними для сприйняття іншими особами.

Третє місце поміж підстав виникнення (зміни, припинення) цивільних прав і обов'язків відводиться випадкам завдання майнової та моральної шкоди іншій особі.

Слід зазначити, що оскільки у ЦК України йдеться також про збитки та шкоду, які слугують підставами для виникнення цивільних прав на відшкодування перших і компенсацію шкоди. У зв'язку з цим в літературі пропонується класифікувати цю підставу, виокремивши завдання збитків та заподіяння шкоди¹⁰.

На нашу думку, з такою пропозицією варто погодитися, оскільки при тому підході, котрий існує зараз, під одну й ту саму підставу виникнення цивільних прав і обов'язків — “завдання шкоди” — підпадають і випадки завдання шкоди в результаті вчинення правопорушення (ст. 1166 ЦК України), і випадки виникнення шкоди в результаті здійснення особою права на самозахист (ст. 1169 ЦК України) або дій особи у стані крайньої необхідності (ст. 1171 ЦК України) тощо.

Четвертим видом підстав виникнення цивільних прав і обов'язків у ст. 11 ЦК України названо „інші юридичні факти”, до яких можуть бути віднесені події (народження або смерть людини), різноманітні природні або техногенні явища.

У новому ЦК України на відміну від ст. 4 ЦК УРСР 1963 р. чітко зазначено, що цивільні права та обов'язки можуть виникати безпосередньо з актів цивільного законодавства. Прикладом, на нашу думку, тут може слугувати положення ст. 1177 ЦК України, згідно з яким майнова шкода, завдана майну фізичної особи внаслідок злочину, відшкодовується державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною. Разом із тим, слід зазначити, що у цьому випадку має місце сукупність юридичних фактів: цивільно-правова норма (ст. 1177 ЦК України) та вчинення злочину, яким завдано майнової шкоди майну особи. Але визначальним юридичним фактом у цьому випадку, як здається, слід визнати все ж таки саме акт цивільного законодавства — норму ЦК України, оскільки нею безпосередньо покладається

⁹ Цивільний кодекс України: Коментар / За заг. ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко. — Одеса: Юридична література, 2004. — С. 20.

¹⁰ Цивільне право України: Курс лекцій: У 6-ти томах / За ред. Р.Б. Шишки та В.А. Кройтора. — Харків: Еспада, 2004. — Том 1. Книга 1. — С. 142.

обов'язок відшкодування на державу, котра внаслідок такої вказівки стає учасником даних правовідносин, хоча ніяких дій ні вона, ні службові особи, що її представляють, не вчиняли.

Варто також звернути увагу на такий специфічний вид правомірних дій, які тягнуть виникнення цивільних прав та обов'язків, як адміністративні акти органів влади та акти органів місцевого самоврядування, котрі характеризуються як акти підзаконної адміністративної нормотворчості, у яких містяться норми права і конкретизуються норми актів вищої юридичної сили, а також передбачається механізм їхньої реалізації; визначаються типові правила поведінки у сфері публічного управління тощо¹¹.

Особливість актів управління, як підстав виникнення цивільних прав і обов'язків, полягає в тому, що на відміну від загальних вказівок закону, вони мають персоніфікований характер і стосуються лише зазначених у адміністративному акті осіб: особи, яка має право на надання їй певних прав чи підстав для їх реалізації та державного органу, чи органу місцевого самоврядування, який зобов'язаний це право надати.

Але варто взяти до уваги, що згідно з частиною 4 ст. 11 ЦК України, підставою виникнення цивільних прав та обов'язків можуть слугувати лише такі акти державних органів і органів місцевого самоврядування, котрі прямо передбачені законом у якості підстав виникнення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків. Це дало деяким авторам підставу цілком обґрунтовано стверджувати, що в сучасних умовах розвитку цивільного права роль адміністративних актів у динаміці приватноправових відносин обмежується лише сферою прямої вказівки закону¹².

Для цивільного права значення мають, передусім, акти державної реєстрації (фізичних осіб у якості суб'єктів підприємницької діяльності, юридичних осіб, прав на нерухоме майно і правочинів з ним, деяких договорів тощо), а також дозволи на право заняття певною діяльністю, акти про надання земельної ділянки тощо.

Крім того, у випадках, встановлених актами цивільного законодавства, цивільні права і обов'язки можуть виникати з рішення суду. Прикладом у цій галузі може бути рішення суду про визнання особи безвісно відсутньою (ст. 43 ЦК України), визнання особи померлою (ст. 46 ЦК України) тощо.

Рішення суду може бути таким, що встановлює право (визнання права власності); таким, що припиняє право (визнання правочину недійсним); таким, що змінює право (рішення суду про примусовий обмін жилого приміщення); таким, що поновлює право (скасування рішення про визнання особи недієздатною)¹³.

У випадках, встановлених актами цивільного законодавства, або договором, підставою виникнення цивільних прав та обов'язків може бути настання або ненастання певної події.

Підбиваючи підсумки аналізу підстав виникнення, зміни та припинення цивільних прав і обов'язків у цивільному законодавстві України, можна зробити висновок, що у ст. 11 ЦК України ці питання вирішені загалом більш точно, ніж у раніше чинному законодавстві. Разом із тим, деякі положення Цивільного кодексу у цій сфері потребують вдосконалення та уточнення, зокрема, щодо визначення сутності підстав відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, та встановлення їх місця поміж інших юридичних фактів цивільного права.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права
Одеської національної юридичної академії
(протокол № 19 від 12 травня 2005 року)*

11 Стефанюк В. Правові акти управління // Право України. — 2003. - № 7. — С. 3-4.

12 Белов В.А. Гражданское право: Общая часть: Учебник. — М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. — С. 512.

13 Гражданский кодекс Украины: Комментарий (с изменениями и дополнениями по состоянию на 1 сентября 2003 г.) / под общ. ред. Е.О. Харитоновой, О.М. Калитенко. — Х.: Одиссей, 2003. — Т. 1. — С. 34.